

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

МАТУСЕВИЧ ЛЮДМИЛА МИХАЙЛІВНА

УДК 811.161.2

**МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР ДОЗВОЛУ
В УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ ДІАЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ:
КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ТА
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова
(Філологічні науки)

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Працю виконано в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Бріцин Віктор Михайлович,
головний науковий співробітник
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
НАН України

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
Бибик Світлана Павлівна,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН України

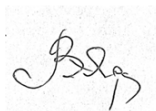
кандидат філологічних наук, доцент
Максим'юк Оксана Василівна,
доцент кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного
університету ім. Юрія Федьковича

Захист відбудеться «19» лютого 2019 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001 Київ, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001 Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті установи (<http://www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html>).

Автореферат розіслано «9» січня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

В. І. Ярмак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики зумовлює природне посилення інтересу до питань мовної діяльності, особливостей використання мови в реальних процесах спілкування. Одним з аспектів такого опису є дослідження мовленнєвих жанрів (далі – МЖ). Ці жанри як одиниці та категорії комунікативної діяльності стали предметом опису лінгвогенології. У працях українських і зарубіжних лінгвістів (М. М. Бахтін, Ф. С. Бацевич, Ст. Гайда, В. Є. Гольдін, В. В. Дементьєв, Дж. Свайлс, К. Ф. Сєдов, М. Ю. Федосюк, Т. В. Шмельова, Т. В. Яхонтова та ін.) сформовано термінологічний апарат цієї галузі лінгвістичних знань, побудовано типології МЖ, встановлено теоретичні основи кореляції поняття МЖ та інших категорій комунікації. У наукових розвідках Ф. С. Бацевича, С. П. Бирик, Г. О. Васильєвої, А. Р. Габідулліної, О. В. Дерпак, Х. Ю. Дяків, Н. В. Максим'юк, К. С. Серажим, М. Ю. Федосюка, А. М. Чеберяк, О. С. Шлапакова та ін. випрацювано можливі методики опису окремих МЖ. Однак попри велику кількість наукових розвідок у галузі лінгвогенології, дотепер немає єдності у визначенні МЖ, осмисленні його мовної природи. Зокрема, МЖ трактують як одиницю мовлення, як різновид функціонального стилю, як форму мовного спілкування, як різновид мовлення, що залежить від комунікативної ситуації.

Дозвіл як тип спонукальної взаємодії мовців став об'єктом опису в працях О. І. Беляєвої, Л. А. Бірюліна, А. П. Загнітка, С. В. Мясоєдової, О. В. Нарушевич-Васильєвої, В. С. Храковського. Як директивний мовленнєвий акт (далі – МА) він досліджений Н. К. Войцехівською, О. Л. Дмитренко, А. І. Изотовим, Т. В. Романовою, А. Хоанг, І. Б. Шатуновським. Проте дозвіл як різновид МЖ не вивчали, відповідно неописаною залишилася його комунікативно-прагматична специфіка, не було визначено типи дозволів, не проведена інтерпретація співвіднесення форм і змісту дозволів тощо. Деякі науковці розглядали дозвіл як одиницю жанрової організації мовлення лише принагідно (А. Вежбицька, В. В. Дементьєв, О. В. Дерпак, Т. В. Шмельова).

Актуальність дисертації зумовлена тим, що дозвіл становить досить об'ємний і важливий фрагмент мовної діяльності, а тому ґрунтовний системний опис цього МЖ сприяє розкриттю культурних і мовних традицій етносу, поглиблює знання в галузі лінгвогенології. Дослідження функціонально-прагматичних і структурно-композиційних особливостей дозволу виступає основою для подальшого вивчення багатьох парадигмально пов'язаних із ним МЖ, зокрема заборони.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах наукової теми Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України «Формування системи української мови в загальнослов'янському контексті: глотогонічний, лексичний, етимологічний, фразеологічний, акцентологічний і кодикологічний аспекти» (номер державної реєстрації 0117U005338). Тему дисертації затверджено Науковою радою «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 131/219 від 19 червня 2008 року).

Метою дисертаційної праці є виявлення й аналіз комунікативно-прагматичної організації та засобів вираження МЖ дозволу в українськомовному діалогічному дискурсі.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити теоретичні основи дослідження МЖ дозволу в сучасній лінгвістиці;
- 2) описати конститутивні ознаки МЖ дозволу;
- 3) проаналізувати функціонально-прагматичні та структурно-композиційні особливості комунікативної ситуації дозволу;
- 4) класифікувати висловлення дозволу за способом мовної реалізації, змоделювати польову структуру МЖ дозволу;
- 5) виявити семантико-прагматичні різновиди дозволу.

Об'єкт дослідження – дозвіл як МЖ в українськомовному діалогічному дискурсі.

Предметом аналізу є комунікативно-прагматичний та структурно-семантичний аспекти МЖ дозволу.

Джерельною базою дисертаційної праці стали твори української художньої літератури ХХ – початку ХХІ сторіч. Окрім того, до аналізу залучено записи усного розмовного мовлення. Фактичний матеріал дисертації налічує понад 1500 фрагментів діалогічних текстів із висловленнями дозволу.

Методологія та методи дослідження. Дослідження виконано в межах антропоцентричної наукової парадигми. Базовим виступив загальнолінгвістичний метод наукового опису. Різноманітні складники цього методу (узагальнення, систематизація, класифікація та інтерпретація результатів спостережень) використано на всіх етапах дослідження. Окрім описового методу, застосовано також спеціальні лінгвістичні методи і прийоми. Дискурс-аналіз дав змогу комплексно описати комунікативні ситуації дозволу з урахуванням контексту спілкування, виявити їхні

соціальні маркери, визначити вплив позамовних чинників на висловлення дозволу. Методи структурно-семантичного та прагмасемантичного аналізу застосовано для дослідження структурно-семантичних і лінгвопрагматичних особливостей висловлень запиту та дозволу в діалогічному дискурсі. Прийом інтент-аналізу дозволив виявити комунікативні наміри мовців, з'ясувати прихований смисл непрямих МА. За допомогою компонентного аналізу досліджено лексико-граматичні засоби вербалізації дозволу.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що вперше у вітчизняному мовознавстві комплексно проаналізовано МЖ дозволу в діалогічному дискурсі, виявлено й описано його комунікативно-прагматичну організацію, структурно-семантичні особливості. Уперше побудовано типологію висловлень дозволу за способом мовної реалізації, визначено й схарактеризовано семантико-прагматичні різновиди дозволу з урахуванням прагматичних та мовних чинників їхньої організації.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його висновки сприятимуть подальшому розвитку лінгвістичної генології, комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, розширять діапазон сучасних дискурсивних досліджень. Аналіз специфіки функціонування МЖ дозволу, його лінгвопрагматичних і мовних особливостей збагатить теорію МА і теорію МЖ, стане основою дослідження суміжних МЖ.

Практична цінність виконаної праці полягає в тому, що її матеріал можна використати під час викладання нормативних курсів із загального мовознавства, сучасної української літературної мови, теорії мовної комунікації, лінгвістичного аналізу тексту, а також у спецкурсах із лінгвістичної генології, соціолінгвістики, лінгвістичної прагматики, теорії дискурсу. Одержані результати й основні ідеї дисертації прислужаться в науково-пошуковій роботі студентів, магістрантів, аспірантів філологічних спеціальностей. Дисертація дає методичне підґрунтя для комунікативно-орієнтованого викладання української мови як іноземної, створення навчально-методичних посібників відповідної тематики.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною працею. Усі публікації написано без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження висвітлено в доповідях на IV Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Лінгвокогнітивні та соціокультурні аспекти комунікації» (Острог, 25 червня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна і світ: діалог мов та культур» (Київ, 30 березня – 1 квітня 2016 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції

«Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 6 – 7 жовтня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні тенденції сучасного гуманітарного дискурсу» (Дрогобич, 30 березня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної граматики» (Черкаси, 18 травня 2017 р.), II Міжнародній науковій конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, 21 – 22 квітня 2017 р.), Scientific and Professional Conference «Humanities and Social Sciences in the Era of Globalization – 2018» (Будапешт, 27 травня 2018 р.).

Публікації. Результати дослідження викладено у 8 публікаціях, із них 5 – у фахових наукових виданнях України, 1 – у науковому журналі, внесеному до міжнародних наукометричних баз, 1 – у зарубіжному науковому виданні, а також 1 публікація в іншому науковому виданні, яка додатково відображає результати наукової праці.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (184 позиції), списку використаних джерел (89 позицій) та двох додатків (Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації; Додаток Б. Відомості про апробацію результатів дослідження).

Загальний обсяг дисертації – 211 сторінок, обсяг основного тексту – 164 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, визначено завдання дисертаційної праці, її об'єкт, предмет, наукову новизну, схарактеризовано методи дослідження, окреслено джерельну базу, з'ясовано теоретичне значення й практичну цінність, указано характер апробації роботи та її структуру.

У **першому розділі «Теоретичні основи дослідження мовленнєвого жанру дозволу в сучасній лінгвістиці»** розглянуто основні підходи до визначення й опису МЖ і на цій основі сформульовано теоретичні засади виділення та методологію дослідження МЖ дозволу в українській мові, визначено сутність дозволу як МА і МЖ, його місце в типологічних парадигмах МА і жанрів.

МЖ дозволу демонструє потенційну здатність до різноаспектного опису. Семантико-прагматичний аспект дослідження дозволу розкриває його

сутність як імперативного висловлення в системі прескриптивних значень (Л. А. Бірюлін). У семантико-синтаксичному плані дозвіл характеризується як деонтичний предикат, представлений основними модальними одиницями та повнозначними дієсловами (В. В. Мозгунов). Дискурсно-орієнтований підхід зумовлює розуміння дозволу як різновиду цілковитої згоди в унісонному діалозі (Н. К. Войцехівська).

У межах теорії МА дозвіл розглядають як директивний (спонукальний) МА (О. Л. Дмитренко, А. І. Ізотов, О. В. Нарушевич-Васильєва, Т. В. Романова, А. Хоанг, І. Б. Шатуновський). Ілюкативна мета директивів полягає в тому, щоб домогтися від слухача виконання певної дії. Характерною ознакою дозволу, на відміну від інших спонукальних МА, є те, що початковий імпульс волевиявлення виходить не від мовця, а від слухача. Пріоритетність позиції адресанта та облігаторність виконання дії для адресата як класифікаційні ознаки дозволу детермінують належність цього МА до прескриптивів (О. І. Беляєва, Н. І. Формановська), що протиставлені прохібітивним (заборонним) МА. За ступенем категоричності волевиявлення визначаємо дозвіл як МА, що має ознаки категоричного спонукування та спонукування на розсуд адресата.

Для аналізу МЖ дозволу важливою умовою є врахування його діалогічної природи, що визначає взаємозв'язок ініціативного й реактивного висловлення. Діалогічність дозволу виявляється в міжособистісній взаємодії комунікантів, засобом утілення якої є МЖ.

У дисертації МЖ потрактуємо як комунікативну категорію організації мовного коду, певну типізовану модель, що вміщує мовні та екстралінгвальні параметри комунікативної поведінки учасників спілкування, які реалізують свої наміри в межах типової комунікативної ситуації. МЖ постає важливою категорією дискурсу й становить складну сукупність МА (у межах одного МЖ можуть реалізуватися кілька МА). Основними критеріями виділення дозволу як МЖ є такі його ознаки: діалогічність, цілісність, упізнаваність та відтворюваність.

Відповідно до комунікативної мети, що спрямована у світ реальних дій і пов'язана із спонукуванням адресата (Т. В. Шмельова), кваліфікуємо дозвіл як простий імперативний МЖ, який здатний виступати як елементарний МЖ або ж ускладнений іншими МА. У межах синсемантичного типу зв'язків між МЖ (Ф. С. Бацевич), дозвіл виконує роль ретроспективного МЖ, що виникає як реакція на запит співрозмовника. Реактивний характер МЖ дозволу зумовлює його «жорстку» формалізацію. Її

істотне пом'якшення відбувається за умови реалізації жанру за допомогою непрямих МА та контекстуально неповних речень.

Запроваджена в дисертації методологія дослідження ґрунтується на моделюванні жанру за допомогою семантичних примітивів (за А. Вежицькою), а також на анкеті МЖ (за Т. В. Шмельовою), компоненти якої доповнено категоріями комунікативного смислу (Ф. С. Бацевич) та жанрової тональності (Т. О. Багдасарян).

У другому розділі **«Комунікативно-прагматична організація мовленнєвого жанру дозволу»** розглянуто конститутивні ознаки МЖ дозволу (підрозділ 2.1.), з'ясовано функціонально-прагматичні та структурно-композиційні особливості комунікативної ситуації дозволу, проаналізовано МА запиту та засоби його вираження в українській мові, визначено невербальні стимули, що провокують реактивне висловлення дозволу (підрозділ 2.2.).

Основою виділення МЖ дозволу та базовою ознакою його типології виступає комунікативна мета. У комунікативній ситуації дозволу основною інтенцією мовця є надання певних прав співрозмовникові, що стосуються зміни його поведінки або зміни наявного стану справ у потрібному для адресанта запиту напрямі. Зміна поведінки комунікативного партнера полягає у виконанні / невиконанні певних мовленнєвих / немовленнєвих дій.

Вторинна комунікативна мета адресанта дозволу пов'язана з гармонізацією стосунків зі співрозмовником, налагодженням кооперативного спілкування, дотриманням правил етикету. Фатична роль дозволу полягає у встановленні контакту з адресатом, переході на новий (менш офіційний) рівень спілкування.

Комунікативні наміри мовця корелюють із пропозиційним змістом висловлення запиту, тому апіорний комунікативний смисл МЖ дозволу визначено як синтез інтенцій учасників комунікативної ситуації, що експлікується так: *«Я знаю, що адресат хоче / збирається змінити свою поведінку чи наявний стан справ, але не може зробити цього без мого дозволу. Я хочу / можу надати йому права на здійснення його намірів»*.

Важливим складником опису МЖ дозволу виступає фіксація концепцій автора й адресата. Адресант запиту і суб'єкт дозволу реалізують функцію повідомлення, спонування до дії, а їхніми супровідними функціями постають апелятивна, експресивна, емотивна, фатична. Для МЖ дозволу комунікативно значущими є статусна, позиційна й ситуаційна ролі учасників інтеракції. Адресант запиту перебуває в залежному стані (нижчий

комунікативний статус), а суб'єкт дозволу має особливі, відсутні в співрозмовника права (вищий комунікативний статус).

МЖ дозволу виявляє залежність від диктумного змісту, що має таку структуру: 1) апеляція до адресата; 2) позитивна оцінка намірів адресата; 3) інформування адресата про дозвіл і спонування до дії; 4) розширення / обмеження можливостей адресата, аргументація, порада, схвалення, додаткові роз'яснення. Характерною особливістю МЖ дозволу є позитивна оцінка диктумного змісту.

Чинник комунікативного минулого відображає реактивний характер МЖ дозволу: передумовою його виникнення є переважно ініціативне висловлення запиту. МЖ дозволу має футуральну спрямованість. Комунікативне майбутнє полягає в тому, що адресат, отримавши право, діє відповідно до своїх намірів. Вербальна реакція на дозвіл у формі подяки в українському діалогічному дискурсі представлена факультативно: – *Я дозволяю тобі вийти заміж, – сказала Таумі. – Дякую, моя пані* (В. Лис).

МЖ дозволу демонструє різноманітність жанрової тональності, яка детермінована особистісними якостями учасників комунікативної взаємодії, специфікою конкретної ситуації та сфери спілкування. За орієнтацією на ситуацію спілкування тональність МЖ дозволу може бути офіційною, нейтральною, дружньою; за орієнтацією на адресата – доброзичливою, байдужою; за манерою спілкування – серйозною, широю, увічливою.

Незаперечно важливою у вираженні МЖ є роль комунікативної ситуації, оскільки «за кожним жанром стоїть типова ситуація» (Ф. С. Бацевич). Її складником виступає ініціативний МА запиту, який виникає на підставі усвідомлення мовцем конфлікту між своїми бажаннями, намірами та неможливістю здійснити ці наміри без дозволу іншої особи й стимулює продовження взаємодії між комунікантами.

Експліцитно значення запиту передає прохання про дозвіл. Для нього типовим є вживання дієслова **дозволити** у формі: 1) наказового способу: – *Дозвольте йти?.. – До побачення, дочко* (О. Коломієць); 2) дійсного способу 2-ї особи однини або множини майбутнього часу: – *Дозволите зателефонувати? – Заради бога, – кивнула Тамара* (Н. Шевченко). Поєднання дієслів **просити** і **дозволити** актуалізується в синтаксичних формулах: «*Я прошу дозволити ...*», «*Я прошу, дозволь(те) ...*», «*Я прошу, щоб ви дозволили ...*». Також семантика прохання про дозвіл передається за допомогою іменного перформатива **дозвіл** з іменником у знахідному відмінку з прийменником **на** або з інфінітивом: – *Прошу дозволу на буксирування і старт двигунів. – «Континенталь» 1419, даю дозвіл* (Макс Кідрук). У

ситуаціях побутового міжособистісного спілкування репрезентативними є безособові питальні речення з модальним предикативом *можна* з інфінітивом, що експлікує бажану / плановану для адресанта дію: – *А сісти можна?* – *Сідай, тільки подалі...* (О. Коломієць); з модальним дієсловом *могти*: – *Так я, матушко, можу вже йти?* (У. Самчук). Окрему усталену групу становлять формули соціального етикету: *я прохав би вашого дозволу, з вашого дозволу, чи не дозволили б ви* тощо з використанням увічливої прохальної інтонації та слів *будь ласка, будьте ласкаві*.

Імпліцитною формою вираження запиту слугують повідомлення про наміри, бажання мовця. Їхньою метою є інформування адресата щодо планів, задумів, бажань мовця, які він хоче реалізувати, однак потребує дозволу адресата: – *Щойно телефонували з Донецька. Вимагають звіт про завершення етапу. Треба їхати...* – *Виписуй відрадження та їдь* (В. Савченко). Повідомлення про наміри, бажання в складі комунікативної ситуації дозволу оформлюються розповідними реченнями з дієсловом дійсного способу майбутнього часу, що позначає бажану / плановану дію; інфінітивом із модальним предикативом *треба (потрібно, необхідно)* або з дієсловом *мусити* дійсного способу теперішнього часу; перформативними дієсловами *хотіти, бажати*. Рідше повідомлення про наміри, бажання мають питальну форму зі вставними словами *може, може б (би)*.

У діалогічному дискурсі пропозиція спільної дії також може мати інтенційний зміст – запит дозволу, який виражається імпліцитно: – *Олено Володимирівно! Пропоную замість виховної години піти усім класом до Красзнавчого музею. – Добре. Дозволю* (розм.). У комунікативній ситуації дозволу репліки-стимули, які мають значення пропозиції спільної дії, оформлюються за допомогою конструкцій із перформативом *пропонувати*, синтетичними та аналітичними формами дієслова майбутнього часу дійсного способу 1-ї особи множини, а також у питальній формі з модальними словами *може, може б (би)*, сполученням *чому б не* з дієсловом доконаного виду у формі інфінітива. Прислівники *краще, дуже добре* інтенсифікують пропозицію спільної дії.

МА дозволу можуть бути реакцією не лише на вербальне ініціативне висловлення, а й на невербальні стимули, функції яких виконують кінетичні (жести, певні дії, погляд) та екстралінгвальні засоби: *Пішла до пані Жені, вказала тонким пальчиком на двері – мовляв, можу йти?* – *Відпочивай* (Люко Дашвар).

У третьому розділі «Засоби реалізації мовленнєвого жанру дозволу та його семантико-прагматичні різновиди» побудовано типологію висловлень дозволу за способом мовної реалізації (підрозділ 3.1.), виявлено семантико-прагматичні різновиди дозволу й ідентифіковано мовні засоби їхнього вираження (підрозділ 3.2.).

У першому підрозділі запропоновано типологію висловлень дозволу, що ґрунтується на основних положеннях теорії непрямих МА Дж. Серля й теорії імплікатур Г. П. Грайса. За способом реалізації інтенції виокремлено прямі та непрямі дозволи. Подальше членування підтипів дозволу зумовлене різним ступенем експлікації їхнього смислу, за яким прямі дозволи розподілено на експліцитні й імпліцитні.

Для **прямого експліцитного дозволу** характерною є тотожність іллокуції й комунікативної мети, його смисл розпізнається в нейтральному контексті. Інтенцію дозволу найкраще репрезентує експліцитна перформативна формула, яка в загальному вигляді містить два іменні актанти й пропозиційний актант: *«Я дозволяю тобі / вам виконувати / виконати певну дію»*. Перформативне дієслово ідентифікує прагмасемантичний тип МА, а об'єктний інфінітив передає зміст волевиявлення: – *Аурелію, я дозволяю тобі їти гратися* (Л. Романчук).

Прагматичними умовами вживання повної перформативної формули слугують: 1) відсутність вербального оформлення стимулу дозволу; 2) невідповідність намірів адресанта дозволу змісту прохання про дозвіл; 3) урочиста або офіційна тональність спілкування; 4) використання мовцем тактики підвищення власної значущості.

У неповних перформативних конструкціях іменні та / або пропозиційний актанти не отримують мовного вираження, оскільки їхня семантика вже відома з попередньої репліки або загального контексту дискурсу. Найбільш лаконічною є неповна перформативна конструкція, що представлена тільки перформативним дієсловом: – *Товаришу сержант, (...)* *дозвольте запитання? – Дозволю* (П. Загребельний).

Прямі імпліцитні дозволи утворюються за допомогою спеціалізованих мовних засобів із семантикою дозволу, які можуть виражати й інші значення. Ці засоби є іллокутивними індикаторами пермісивного значення в типовій ситуації. Іллокутивна функція реалізується через спонування адресата до дії, що в мовленні оформлюється імперативом: – *Бабусю, я Ромашку видою. Можна? – Та йди вже, йди. Худобина чекає* (О. Печорна).

Типовим іллокутивним індикатором значення дозволу виступає модальний предикатив **можна**, що виражає деонтичну можливість: – *А чи можна я вам почитаю свої вірші?* – **Можна**, – *відповів я* (О. Вільчинський). У межах діалогічного дискурсу він реалізує семантику дозволу в контекстуально неповному реченні або в сполученні з інфінітивом як складений предикатив односкладного речення.

Конструкції з модальним дієсловом **могти** теперішнього часу дійсного способу 2-ї особи однини / множини (факультативно – у сполученні з інфінітивом) репрезентують модальну семантику деонтичної можливості під впливом конкретної ситуації й контексту спілкування: – *Чи не міг би і я заглянути на ті ваші збори?* – **Певно, що можете**, – *відповів він* (У. Самчук).

Прислівники **добре, звичайно, звісно, безумовно, гаразд, обов'язково** в найзагальнішому плані виражають реальну модальність, експлікують згоду з попередньою реплікою співрозмовника. Уживання прислівника **добре** засвідчує переконаність мовця в доцільності й реальності здійснення намірів комунікативного партнера. Більший ступінь експресивності у вираженні МЖ дозволу мають прислівники **звісно, звичайно, безумовно**, які містять емоційну оцінку – позитивне ставлення мовця до змісту висловленого запиту, запевнення адресата в щирості, упевненості щодо надання дозволу: – *Можна, сьогодні я поїду до тата, Сашо?* – *раптом питає Нані*. – **Безумовно** (Люко Дашвар). Для українського діалогічного мовлення характерне вживання після модальних прислівників імператива, який додатково роз'яснює зміст дії, що дозволяється: *Дора благально склала рученята – сама... Сама піду. Дозвольте?* – **Добре... Йди**, – *не встояла Ганна Іванівна* (Люко Дашвар).

Стверджувальні частки **так, авжеж** виражають пермисивне значення тільки за умови вживання в складі репліки-реакції на запит дозволу: [Трохимович]: *Можна на виставку?* [Тарасович]: **Хм – так** (М. Куліш). У побутових діалогах та їхньому відображенні в художній літературі роль стверджувальних часток виконують їхні запозичені відповідники **да, окей**, слова **ага, угу**. Вигукові слова **ну!, ану!** привносять у висловлення дозволу додаткові емоційно-експресивні відтінки небажання, байдужості, невпевненості та ін. За структурними ознаками виділено конструкції із частками та вигуками, що: 1) функціонують як слова-речення; 2) поєднують у своєму складі різні засоби вираження семантики дозволу. Досить частотними засобами реалізації МЖ дозволу виступають усталені показники ввічливості **будь ласка, прошу / просимо**: – *Можна?* – *строго, по-*

школярськи підняв руку Славік. – **Прошу**, – децю запобігливо дозволив Гога (С. Жадан).

Ознаками **непрямого дозволу** є невідповідність між планом вираження і планом змісту, відсутність мовних маркерів, що можуть ідентифікувати його значення: [Скирда]: *І хочу попросити – інколи, як дозволиш, до тебе додому зайду, ти ж один.* [Кравцов]: *А ми родичі з тобою – кров поріднила нас* (О. Коломієць). Значення непрямого дозволу імпліцитно виявляється в неспеціалізованих конструкціях, що містять повідомлення про відсутність заборони, бажану для адресата дію, позитивну оцінку намірів співрозмовника. Серед засобів вираження непрямого дозволу виділяємо також констативні конструкції у формі розповідних речень і нечленовані питальні речення, утворені за допомогою словосполук **а чому й ні, чому ж ні** тощо.

У межах окремої ситуації невербальний знак може репрезентувати значення дозволу, замінюючи ціле висловлення: *Донець закуриє і запропонує папіросу Андрієві.(...) – Якщо дозволите, я закурю свою. Слідчий згодився кивком голови* (І. Багрянйй). До невербального способу вираження дозволу належать кінетичні (*помахати / махнути рукою, кивнути, махнути головою*) та проксемічні (*відступити, підвестися, пройти в приміщення*) засоби комунікації.

У другому підрозділі визначено семантико-прагматичні різновиди дозволу з урахуванням прагматичних та мовних чинників їхньої організації. За характером спрямованості спонукальних відношень дозволу поділяємо на два типи: **безпосередній**, що адресований особисто співрозмовникові – виконавцю ірреальної потенційної дії, та **опосередкований**, що стосується третьої особи й передбачає виконання співрозмовником ролі адресата-інформатора: – *Еммо, до вас Марта. – Дякую, Вандо. Нехай проходить* (О. Василюк). До засобів вираження опосередкованого дозволу належать аналітичні форми наказового способу, утворені за допомогою часток **хай / нехай** та дієслів 3-ї особи однини / множини теперішнього або майбутнього часу.

За критерієм реалізації іллокутивної мети виокремлено **цілковитий і частковий дозволі**. В українському діалогічному дискурсі переважає перший різновид, якому властиве відношення тотожності пропозиційного змісту запиту й дозволу. Реалізація часткового дозволу передбачає застосування мовцем прийому уточнення змісту ініціативного МА. Засобами його вираження постають прості та складні речення з обмежувально-видільними частками **тільки, лише**, протиставним сполучником **а**:

– *Портфель краще залиште тут. – Але ж у ньому документи, – мовив Зорін.*
 – *Документи візьміть, а портфель вам тільки заважатиме* (В. Савченко).

Наявність у структурі МА оцінного компонента висловлення, його характер та особливості тональності спілкування дали змогу розмежувати нейтральний, інтенсивний, вимушений, байдужий дозволи. **Нейтральний дозвіл** не містить будь-яких додаткових емоційно-експресивних відтінків. **Інтенсивний дозвіл** реалізується в ситуаціях, коли мовець: 1) наголошує на правомірності, доцільності виконання адресатом дій; 2) зацікавлений у діях адресата, бажає їхнього виконання; 3) розширює можливості адресата: – *Можна стіл перекинути?* – **Навіть бажано** (Ю. Винничук). Засобами вираження інтенсивного дозволу постають прислівники *звичайно, звісно*, конструкції з уточнювально-підсилювальними частками *ще й, навіть*, повтори імператива та модального прислівника *можна*.

В основі **вимушеного дозволу** лежить небажання адресанта надавати співрозмовникові згоду, особливі обставини, за яких відмова може загрожувати його власним інтересам: – *Я прошу слова. – Я теж!* – *голосно сказали Соромець і Кручений. Степун бачив, що тут нічого не вдієш.* **Безпомічно розвівши руками, він проговорив:** – *Прошу. Але, будь ласка, не довго і... без...* (В. Винниченко). Засобами реалізації вимушеного дозволу є дієприкметник *вимушений (змушений)*, вигукове слово *ну* і частка *вже* у поєднанні з імперативом чи перформативом, фразеологізми, доповнення мовних засобів невербальними компонентами.

Байдужий дозвіл виражає незацікавленість мовця, тому він надає право адресатові діяти на свій розсуд: – *А можна я вам їх [вірші] пришлю?* – *Присилай, якщо хочеш, – і я продиктував йому свій е-мейл* (О. Вільчинський). Найбільш індиферентними є висловлення, оформлені за допомогою складного речення з імперативом *роби* та підрядною частиною *що хочеш*. Репрезентативними засобами вираження байдужого дозволу виступають прислівник *однаково*, словосполучення *все одно*, складнопідрядне речення з імперативом у головній частині та дієсловом *хотіти* дійсного способу теперішнього часу 2-ї особи однини / множини зі сполучниками *як, якщо* в підрядній частині.

Висловлення дозволу можуть містити певні умови щодо його надання чи майбутніх дій адресата: – *Чи я можу хоча б зазирнути в палату?* – **Будь ласка. Але не підходьте до неї** (Ю. Винничук). Актуалізаторами значення умови в семантично ускладнених висловленнях дозволу слугують умовні сполучники *якщо, тільки*, а також протиставні сполучники *але, та*.

У **загальних висновках** визначено основні результати виконаного дослідження:

1. МЖ дозволу дає змогу представити його у вигляді типізованої моделі, що вміщує мовні та екстралінгвальні параметри комунікативної поведінки учасників спілкування, які реалізують свої наміри в межах типової комунікативної ситуації.

Для МЖ дозволу характерними є: 1) діалогічність (дозвіл функціонує як реактивне висловлення); 2) цілісність (дозвіл відрізняється певною формальною цілісністю та набором характерних засобів реалізації); 3) фіксованість у свідомості носіїв мови (дозвіл ідентифікується серед інших МЖ, відтворюється мовцями під час комунікативної взаємодії).

Дозвіл – це МЖ, що реалізується в мовленні через детермінований запитом директивний МА, покликаний установити кооперативну взаємодію. Через директивний МА мовець виражає волевиявлення стосовно надання прав адресатові на виконання дії чи зміну наявного стану справ.

В аспекті комунікативно-прагматичного підходу до кваліфікації МЖ дозвіл є простим імперативним жанром, що має «жорстку» формалізацію і здатний виступати як елементарний або ускладнений іншими МА. Це ретроспективний МЖ, що функціонує в межах прескриптивного діалогу.

2. Комунікативна мета мовця полягає в наданні певних прав співрозмовникові, що стосуються зміни його поведінки чи зміни наявного стану справ. Іntenційність дозволу спрямована на гармонізацію стосунків із комунікативним партнером, демонстрацію ввічливого ставлення до нього, налагодження кооперативного спілкування. Сутність комунікативного смислу МЖ дозволу визначається синтезом інтенцій комунікантів та залежить від пропозиційного змісту висловлення запиту, контексту спілкування.

Асиметричні стосунки діалогічних партнерів під час реалізації МЖ дозволу зумовлені нерівністю їхніх статусних, позиційних чи ситуаційних ролей. Адресант дозволу має вищий комунікативний статус щодо співрозмовника й репрезентований як особа, що регулює його поведінку.

Обов'язковими складниками диктумного змісту МЖ дозволу як комунікативної події є позитивна оцінка намірів адресата (виражена, зазвичай, імпліцитно) та спонукання співрозмовника до дій. Факультативно представлені апеляція до адресата (за допомогою звертань, невербальних засобів), а також включення в композиційну структуру жанру додаткових МА.

Чинник комунікативного минулого МЖ дозволу відображає його реактивний характер й означає наявність ініціативної репліки – запиту, невербального стимулу або такого ситуативного контексту, що провокує реалізацію цього жанру. Чинник комунікативного майбутнього розкриває його потенційність і футуральність.

Емоційно-стильовий формат МЖ дозволу виражений у таких характеристиках: «офіційно» / «неофіційно», «доброзичливо», «милостиво», «байдуже», «увічливо».

3. Комунікативна ситуація дозволу – це стандартна асиметрична кооперативна мовленнєва ситуація, що вміщує зовнішні умови спілкування та комунікативну діяльність мовців: ініціативний МА запиту й реактивний МА дозволу.

Експліцитно значення запиту щодо можливості здійснення певної дії передає прохання про дозвіл, основними засобами втілення якого є перформативні структури, імперативні конструкції та питальні речення з модальним предикативом *можна*. Імпліцитними формами вираження запиту є повідомлення про наміри, бажання мовця й пропозиція спільної дії. Стимулами, що провокують реактивний МА дозволу, також слугують невербальні засоби спілкування.

4. Ураховуючи спосіб реалізації інтенції та ступінь експлікації смислу виділено прямі експліцитні (репрезентовані перформативними структурами), прямі імпліцитні (що містять іллокутивні індикатори пермісивного значення), непрямі (у яких іллокуція висловлення не відповідає його структурно-семантичному змісту) та невербальні дозволи.

Структурна організація МЖ дозволу змодельована відповідно до польового принципу й складається із центральних мовленнєвих засобів вираження, перехідної зони та периферії. Центр поля становлять перформативні МА з дієсловом *дозволяти*, що найбільш повно й експліцитно передають значення дозволу, відрізняються стилістичною нейтральністю. До перехідної зони належать імперативи, конструкції з модальним предикативом *можна*, з модальним дієсловом *могти*, словаречення, виражені прислівниками (*добре, звичайно, звісно, безумовно, гаразд, обов'язково*), частками (*так, авжеж*), увічливими словами (*будь ласка, прошу*), які можуть передавати й інші значення, а тому є контекстуально залежними. Периферію утворюють неспеціалізовані конструкції, що містять повідомлення про відсутність заборони, повідомлення про бажану для адресата дію, позитивну оцінку намірів співрозмовника й характеризуються абсолютною залежністю від

контекстуальних умов. Невербальний спосіб вираження дозволу представлений кінетичними та проксемічними засобами комунікації, що сприяють оптимізації комунікативної взаємодії.

Стереотипні втілення МЖ дозволу характеризуються клішованістю й мінімальністю мовного вираження в діалогічному дискурсі. Найбільша частотність уживання контекстуально неповних речень із модальним прислівником *можна*, нечленованих речень, імперативних конструкцій зумовлена лаконічністю використання мовних засобів усіх рівнів у діалогічному мовленні.

5. Класифікацію основних різновидів дозволу, що містить безпосередній / опосередкований, цілковитий / частковий, нейтральний, інтенсивний, вимушений, байдужий дозволи й дозвіл з умовою, здійснено на основі сукупності прагматичних і мовних чинників їхньої організації.

Перспективу нових студій убачаємо в дослідженні дозволу в інших типах дискурсу, описові суміжних МЖ і встановленні їхнього корпусу в контексті української лінгвокультури.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У 8 ПУБЛІКАЦІЯХ:

у наукових фахових виданнях України:

1. Матусевич Л. М. Структурно-семантичні та комунікативно-прагматичні характеристики мовленнєвого акту прохання про дозвіл / Л. М. Матусевич // Наук. записки Національного університету «Острозька академія» : зб. наук. праць. Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 56. – С. 189–192.

2. Матусевич Л. М. Реалізація принципів кооперації та ввічливості у комунікативній ситуації дозволу / Л. М. Матусевич // Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць. Серія «Філологія». – Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я. М., 2016. – Вип. 23. – С. 105–114.

3. Матусевич Л. М. Комунікативна ситуація дозволу в українському діалогічному дискурсі / Л. М. Матусевич // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 10. – С. 134–143.

4. Матусевич Л. М. Статусно-рольові та мовні аспекти взаємодії адресанта й адресата в комунікативній ситуації дозволу / Л. М. Матусевич //

Наук. праці : наук. журн. ЧНУ ім. Петра Могили. Серія «Філологія. Мовознавство». – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – Том 294. – Вип. 282. – С. 54–57.

5. Матусевич Л. М. Комунікативна мета як інваріантна ознака мовленнєвого жанру дозволу / Л. М. Матусевич // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія» : зб. наук. праць. – Одеса : Вид-во МГУ, 2017. – Вип. 31. – Том 1. – С. 60–62.

*у закордонних наукових виданнях та виданнях,
що внесені до міжнародних наукометричних баз даних:*

6. Матусевич Л. М. Статус категорії «мовленнєвий жанр» у сучасній лінгвістиці / Л. М. Матусевич // Молодий вчений : наук. журнал. – Херсон : ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2017. – № 4.3 (44.3). – С. 155–158.

7. Матусевич Л. М. Роль перформативів та імперативів у реалізації мовленнєвого жанру дозволу / Л. М. Матусевич // Science and Education a New Dimension. Philology. – Vol. VI (50), Issue 167. – Budapest, 2018 June. – P. 27–29.

в інших наукових виданнях:

8. Матусевич Л. М. До питання співвідношення понять «комунікація» і «спілкування» / Л. М. Матусевич // Україна і світ: діалог мов та культур : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 30 березня – 1 квітня 2016 р. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2016. – С. 218–220.

АНОТАЦІЯ

Матусевич Л. М. Мовленнєвий жанр дозволу в українськомовному діалогічному дискурсі: комунікативно-прагматичний та структурно-семантичний аспекти. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2018.

У дисертації вперше в лінгвоукраїністиці комплексно проаналізовано комунікативно-прагматичні та структурно-семантичні особливості дозволу в

межах антропоцентричної наукової парадигми. Сформульовано теоретичні засади виділення й методологію дослідження мовленнєвого жанру дозволу в українській мові. Визначено сутність дозволу як мовленнєвого акту й мовленнєвого жанру, його місце в типологічних парадигмах теорії мовленнєвих актів і жанрів.

Виявлено та описано комунікативно-прагматичну організацію мовленнєвого жанру дозволу, змодельовано його польову структуру, яка складається із центральних мовленнєвих засобів вираження, перехідної зони й периферії. Проаналізовано мовленнєвий акт запиту як важливий складник комунікативної ситуації дозволу.

Запропоновано типологію висловлень дозволу, що ґрунтується на їхніх семантичних, прагматичних та функціональних особливостях і враховує різні параметри розмежування типів дозволів, ідентифіковано засоби їхнього вираження.

Ключові слова: дозвіл, мовленнєвий жанр, комунікативно-прагматична організація, мовленнєвий акт, дискурс, комунікативна ситуація.

АННОТАЦІЯ

Магусевич Л. М. Речевой жанр разрешения в украиноязычном диалогическом дискурсе: коммуникативно-прагматический и структурно-семантический аспекты. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2018.

В диссертации впервые в лингвоукраинистике комплексно проанализированы коммуникативно-прагматические и структурно-семантические особенности разрешения в рамках антропоцентрической научной парадигмы. Сформулированы теоретические основания выделения и методология исследования речевого жанра разрешения в украинском языке. Определены сущность разрешения как речевого акта и речевого жанра, его место в типологических парадигмах теории речевых актов и жанров.

Вывявлена и описана коммуникативно-прагматическая организация речевого жанра разрешения, смоделирована его полевая структура, состоящая из центральных речевых средств выражения, переходной зоны и периферии. Проанализирован речевой акт запроса как важная составляющая коммуникативной ситуации разрешения.

Предложена типология высказываний разрешения, которая основывается на их семантических, прагматических и функциональных особенностях и учитывает разные параметры в разграничении типов разрешений, идентифицированы средства их выражения.

Ключевые слова: разрешение, речевой жанр, коммуникативно-прагматическая организация, речевой акт, дискурс, коммуникативная ситуация.

ABSTRACT

Matuselych L.M. The speech genre of permission in the Ukrainian dialogic discourse: communicative-pragmatic and structural-semantic aspects. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Philology (PhD.), in speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – O. O. Potebnia Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The scientific novelty of the thesis for the Ukrainian linguistics lies in the complex analysis of the speech genre of permission in the dialogic discourse. This has been done alongside with determining and describing its communicative pragmatic organization, drawing the typology of permission expressions by way of language realization, modelling the field genre structure, determining semantic and pragmatic permission variations and identifying the means of their expression.

The thesis considers the main approaches to defining and describing speech genres. This has enabled to formulate theoretical principles of singling out and the research methodology of the speech genre of permission in the Ukrainian language, its place in typological paradigms of the theory of speech acts and genres.

Permission is interpreted as a speech genre, which is realized in speaking through an imperative speech act called for establishing cooperative interaction. Through the imperative speech act the speaker expresses his volition to empower the listener to perform the action, according to a listener's intention.

The introduced in the thesis research methodology is based on the genre modelling by means of semantic primitives as well as on the speech act form, comprising the information about communicative purpose, author's conception, addressee's conception, dictum content, communicative past and future, parameters of language implementation. For more substantial analysis, the form

components have been supplemented by categories of communicative meaning and genre mode.

It has been defined, that an important constituent of the communicative situation of permission is an initiating speech act of request. By forms of expression, a permission request is presented explicitly in request for permission, implicitly – in informing about intentions, speaker's volition and suggestions of interaction, and non-verbally.

The thesis describes typical and non-typical means of expressing permission. By way of realizing intention, we differentiate direct and indirect permissions. Further subdivision is determined by a various grade of their sense explication. Thus, direct permissions are subdivided into explicit and implicit ones.

The thesis presents the definition and analysis of the structural organization of the speech genre of permission as a complex combination of linguistic elements interconnected by the field principle. Performative speech acts with the verb *дозволяти* constitute the centre of the field. The transition area includes imperatives, constructions with modal predicative *можна*, modal predicative *можти*, one-word sentences expressed by adverbs, particles and exclamations. The periphery comprises non-typical (general) constructions that contain messages about the absence of permission, desired for the addressee action, positive assessment of the interlocutor's intentions, etc.

It has been highlighted that stereotypical implementations of the speech genre of permission are characterized by clichés and minimal linguistic expression in the dialogic discourse. The highest frequency of contextual incomplete sentences with the modal adverb *можна*, non-segmented sentences and imperative constructions is stipulated by the use of laconic language means of all levels in dialogical speaking.

It has been found out that a non-verbal way of expressing permission can be represented by kinetic and proxemic communication means.

The thesis defines and describes semantic and pragmatic variations of permission with a glance at pragmatic and linguistic factors of their organization. Depending on the target person, imperatives are divided into first-hand permissions and mediated permissions. We differentiate between total and partial permissions by the criterion of fulfilling the illocutive purpose. Neutral, intensive, involuntary and indifferent permissions as well as conditional ones are differentiated by the presence of assessment component in the structure of the speech act, its nature and the peculiarity of the communication tone. It has been determined that permission expressions can contain special conditions concerning their execution or the addressee's future actions.

The practical value of the thesis is that its material can be used for teaching standard courses of general linguistics, modern Ukrainian literary language, theory of language communication, linguistic text analysis, as well as specialized courses of linguistic genology, sociolinguistics, linguistic pragmatics and discourse theory.

Key words: permission, speech genre, communicative and pragmatic organization of speech genre, speech act, discourse, communicative situation.

Підписано до друку 03.01.19 р. Гарнітура «Times».
Формат 60x84_{7/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,16. Зам. № 17
Тираж 100 екз.

Видавництво ТОВ «Консоль»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців Серія ДК №1539 від 30.10.2003 р.

Віддруковано ТОВ «Консоль».
21034, м. Вінниця, вул. Чехова, 12-А.
Тел.: (0432) 55-66-33.

